

*Documentary Heritage
Документално богатство*

„ДА СЕ ЗН0ЕТЪ“: СТАРОПЕЧАТНИТЕ КНИГИ В БИБЛИОТЕКАТА НА БИГОРСКИЯ МАНАСТИР „СВ. ЙОАН КРЪСТИТЕЛ“ И ПРИПИСКИТЕ В ТЯХ

Кристиян Ковачев

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Резюме. Статията разглежда старопечатната колекция на Бигорския манастир „Св. Йоан Кръстител“, която е слабо проучена в македонската и българската историография. Особен интерес представляват приписките, които свидетелстват за значимата роля, която имал манастирът през XVII – XIX в. Приписките по тях свидетелстват и за живота на обикновените хора, осъдени на „проклятието на сумарното“.

Keywords: old-printed books; Monastery of Saint Jovan Bigorski; monastic life

Извори за Бигорския манастир „Св. Йоан Предтеча“

„Манастирът св. Иванъ Бигоръ се намира всрѣдъ планинската областъ Рѣка, така наречена по рѣката Радика, която я прѣсича и която извира от сѣвероизточнитѣ склонове на планината Корабъ, а се влива подъ града Дебъръ на Черния Дринъ. Слѣдъ петъ часа езда стига се въ манастиря, надвисналъ сѣкашъ надъ самата Радика – на стрѣмния ѝ брѣгъ отъ лѣво¹⁾.“ По този начин един от първите изследователи на светата обител Любомир Милетич (1863 – 1937) решава да въведе читателя в пространството на манастира „Св. Йоан Предтеча“, за който колективната памет твърди, че е създаден от първия предстоятел на Охридската архиепископия Йоан Дебърски около 1020 г.²⁾ Милетич описва и целите на своето пътуване до светата обител: „Една от главнитѣ цѣли на идването ми въ манастиря бѣше тъкмо любопитството ми да видя тая рѣдка художествена драгоцѣнностъ – иконостаса. Още по-важно бѣше за мен, да поизуча съдържанието на манастирската „Кондика“, за която се бѣхъ научилъ, че била староврѣмска и добрѣ спасена. (...) Останахъ въ манастиря три дена и прѣзъ туй врѣме, работейки усилено, успѣхъ да прѣпиша най-важното отъ кондиката и отъ другъ единъ ръкописъ, озаглавенъ „Великъ поменикъ“, въ който съвсѣмъ на кратко е разказана най-новата история на манастиря. Освѣнъ това подробно разгледахъ черквата, фотографирахъ иконостаса и други части отъ манастиря, прѣписахъ надписитѣ въ черквата и по манастирскитѣ сгради“³⁾.

Изброените от Милетич източници са често използвани и от следващите поколения изследователи на светата обител. Отделни историци, археолози, архивисти, богослови, социолози, антрополози и изкуствоведи проучват различни аспекти от историята на манастира и духовния живот в него. Голяма част от тях се основават в своите проучвания върху църковната живопис, запазените ктиторски надписи от католикона, „Кондиката“, „Поменика“ и колективната памет като основен вид извори за реконструиране на манастирската история⁴⁾. Не липсват и изследвания върху ръкописната традиция на светата обител, като например това на Георги Поп-Атанасов от 2015 г., където авторът разглежда няколко късносредновековни и възрожденски ръкописа⁵⁾, съхранявани в централния архив в Скопие. Към момента се оформя една голяма българска и македонска библиография по различни въпроси, свързани с Бигорския манастир, което създава невъзможността в един кратък текст като този да се открият и анализират всички процеси, свързани със създаването и развитието на светата обител.

Голяма част от изворите за светата обител са изгубени завинаги заради избухналия пожар на 30 септември 2009 г., от който „единствено што остана беа камените манастирски сидини“⁶⁾. Скоро след това игуменът на светата обител архимандрит Партений с помощта на цялото братство възстановява манастира. Към духовния център се възстановява притокът на поклонници, идващи да се поклонят и помолят пред чудотворната икона на св. Йоан Кръстител, за която вярват, че е открита от Йоан Дебърски около 1020 г. Не спират и даровете, които миряните принасят на светата обител. Анализирайки няколко практики от различни български манастири, някои анализатори обобщават, че „от религиозна гледна точка всеки християнин, за да получи спасение на душата си, трябва да се поклони в свети места и да направи дарение“⁷⁾. Част от тези дарения са под формата на книги⁸⁾. Като пример в това отношение може да се посочи съхраняваният днес в Бигорската библиотека „Цветен триод“ от 1855 г., подарен на Бигорския метох „Св. Георги“ в с. Райчица от Богдан Зафировски. По този начин пред изследователите се откроява не само самият дарителски акт, но и фигурата на дарителя и неговото чувство за отговорност и мисия към християнската общност. Отделни приписки дават информация и за притежателите на богослужебните книги в различни исторически периоди: „Сен Божественій служебникъ принадлежи : К. Й. Григорию . во с. Галицникѣ“ (Чиновник. Москва. 1798, л. 5а, 6а, 6б, 7а, 8а); „Оваа книга е откупена од Васил Танај кој ја има од 1937 год. а била од црквата св. Јован од с. Пасинки – Албанија а датира од 97 год. (?) Богдан Зафировски ја поклонува на манастирот св. Гургија од с. Рајчица, Македонија“ (Цветен триод. 1855, задна корица); „Да се зноѣтъ ѿвва книга пендикостаръ гокупиль папѣ ѿвръма грѣша м число двѣѣ“ (Пендикостар, л. 1б); „Собствена книга на **Иован Серафимовъ** от с. Райчица – Дебарска окол. Македония. 1910 год. Браила“ (Emmanuel Protopopesce Pake. Nou Dictionaru

Portativu. Bucuresci. 1870, л. 2б); „Своѣна игуѣман Серафим Сребрензеки после него останува манастирска своѣина.“ (Месец Януари, Отдел Първи, дни 1 – 15, л. 1а); „Купеѣ пѣ ѡкупи рапѣ п(...)еи ѡадон , за свон (...)им (...)нѣ ѡ Дечанѣски мѣтирь. Поклонѣ (1790). Книга Требникѣ Дечански Монаѣа Мойсей и ѡеѡдосие (...)йсам (...) слугамѣ (...) осле.“ (Требник, л. 1а).

Освен големия брой нови български, македонски, сръбски и гръцки бого-словски, социологически, изкуствоведски и исторически книги, Бигорската библиотека съхранява и десетки старопечатни издания, които до този момент не са били обект на особен интерес от страна на изследователите. Чрез тях може да се открие трайното значение и ролята на манастира за населението в района. Тази статия не претендира за всеобхватност и изчерпателност, а цели да запознае читателите с някои интересни приписки от старопечатната сбирка на Бигорската книгохранителница и да открие отделните аспекти в тях⁹⁾. На този етап няма цялостен опис на старопечатните книги и поради това на места в това изследване не са цитирани сигнатури. Откъснати листове, овлажняването на хартията, задраскванията, използването на остарели и диалектни думи допълнително затрудняват разчитането на приписките.

Манастирски библиотеки и културни политики...

Старопечатната сбирка в Бигорската книгохранителница се формира на базата на дарени от отделни духовници или миряни книги и/или от такива, които бигорските монаси пренасят в манастира от отделни енорийски храмове в района. По съдържание старопечатните книги са богослужебни. Те са били нужни на духовниците за извършването от тях свещенодействия в района.

Някои от старопечатните книги са пренесени от околните села (като например „Октоихът“ от храма в дебърското село Банице, пренесен в Бигорската обител през 2012 г.), други обаче са закупени или дарени за „общо прочитане и полза на братята“ (например „Камень Веры“ от 1839 и 1840 г.). Едни от първите запазени днес в библиотеката старопечатни книги са от началото на XVIII в. Твърдението на македонския изследовател Чеда Марјановик, че през XVIII в. в района на днешния Бигорски манастир има активен духовен живот и че „сегашната црква потекнува од XVIII век“¹⁰⁾, се потвърждава от археологическите проучвания, по време на които са открити основите на т.нар. „южна църква“, датирана от археолозите през XVIII в.¹¹⁾ Колективната памет пък пази спомена за „мала црква, далеко во гората, каде се наогала од шуплив камен бигор“¹²⁾. Без значение дали въпросният храм, за който свидетелстват археологията и колективната памет (макар и с леки разминавания по отношение на неговата локация), е манастирски, или не, то за отслужването на полунощницата, утрения, литургиите, вечернята, повечерието и бденията е нужно наличие на богослужебна литература.

За целите на богослужението и извършването треби снабдяването става с книги от едни от най-големите православни „издателски“ центрове на

осемнадесетото и деветнадесетото столетие. Значително място в старопечатната сбирка на Бигорския манастир заемат руските богослужебни издания, които са най-разпространените печатни книги сред православните народи на Балканите през XVIII и XIX в. Част от тях са печатани в Москва и в Санкт Петербург. Това се обяснява първо с оформянето на Русия като „покровителка на православието“; това е държавата, възприела ролята на „новия Рим“ след падането на Константинопол в ръцете на османците през 1453 г. Наред с това вече се виждат и надеждите на местното население на Балканите за „дядо Иван“, който се очаква да дойде от североизток¹³). В своята книга „Български православни храмове през Възраждането“ Жана Пенчева акцентира върху ролята на Русия и атонските манастири, даряващи църковна утвар на някои обители на Балканите през периода на Възраждането¹⁴). Пак там изследователката пише: „Подвижничеството между Русия и православния център Атон (манастира „Св. Пантелеймон“, Хилендар), както и междинното географско положение на българските земи обуславя присъствието на руски богослужебни книги“¹⁵). На изследователите са известни няколко осъществени контакта между Зографския манастир и Руската империя в периода XVI – XIX в. Именно по този начин е възможно монасите от другите балкански манастири, пребиваващи за кратко на Атон, да създадат контакти с Русия чрез руските монаси. Чрез руските книги в пространството на манастирите може да бъде проследено и културното проникване на Русия на Балканския полуостров. През 1756 г. охридският архиепископ Дионисий моли руската императрица Елисавета да изпрати богослужебни книги за църквите и манастирите в неговия диоцез, понеже те се намират в „злоприскърбие, като нямат на какво да славят Бога на своя език“¹⁶).

В библиотеката на Бигорския манастир днес се съхраняват няколко книги, издадени в границите на или в близки земи до територията на Австрийската империя (например Допълнителен требник, издаден в Сараево през 1746 г.). Не трябва да се забравя, че през разглеждания период Австрия представлява сериозна опасност за Османската империя заради проявения голям интерес към Балканите и опитите за достигане до Солун, Бяло море и Проливите¹⁷). Между двете империи нараства идеологическата конфронтация: османците представят себе си като духовни предводители на „джихад“ (свещена война), а Хабсбургите – като защитници на *respublica Christiana*, в качеството си на каквито последните започват – особено след подписването на Карловицкия мир от 1699 г. – активна политика, насочена към балканските територии на османския султан¹⁸).

В бигорската книгохранителница е малък броят на гръцките старопечатни книги. Охридският и Дебърският район са отдалечени от центъра на Константинополската патриаршия, а до 1767 г. местното население е в диоцеза на Охридската архиепископия. Наред с това се наблюдават и различни видове форми на конфронтация с гърцизирания патриаршески престол в Константи-

нопол. В инструмент на тази борба се превръща и самото църковнославянско богослужение, противопоставящо се на „чистия език“ на гръцкото духовенство (катаревус)¹⁹⁾. Прави впечатление и неголемият брой сръбски издания независимо от факта, че през 1837 г. бигорският игумен Арсений установява контакти с Княжество Сърбия, а княз Милош Обренович подпомага финансово светлата обител²⁰⁾.

Проклятието на сумарното...

Писаното слово преди XIX в. е възприемано като свещено, изхождайки от някои важни за християнството пасажки, залегнали в Стария и Новия завет: „И когато Бог престана да говори с Моисей на планината Синай, даде му две плочи на откровението, каменни плочи, **написани с Божи пръст** [подчертаният текст е мой – Кр. К.]“ (Изход 31:18); „В началото беше Словото, и Словото беше у Бога, и **Бог беше Словото** [подчертаният текст е мой – Кр. К.]“ (Йоан 1:1). Дотогава е разпространено вярването, че Бог пише посредством ръката на книжовниците. В преработката на Храбровото сказание „За буквите“ от XIII в. е записано: „Но нека споменем от светите книги, каквото научихме, че **всичко по рода си бива от Бога, а не от хората** [подчертаният текст е мой – Кр. К.]“²¹⁾. Именно поради всичко това кражбата на книга (и то богослужерна) се възприемала за грях. Още в „Пространното житие на Ромил Видински“, написано от Григорий Доброписец, се чете: „И ако видите книги, лежащи там, все едно дали стопанинът на килията е там, или не, не вземайте да ги четете. Защото това е невъзпитаност и е противно на съвестта“²²⁾. Подобно възприемане на книгата като свещена и на кражбата ѝ като грях вероятно е и причината в голяма част от приписките по старопечатните книги в Бигорската книгохранилница да се срещат различни проклетия към онзи, който посегне на *Словото*: „Сіе Тріѡдъ і кої да го ѡкрадетъ да є проклѣтъ ѡ Сѡдѣаго сѡдѣаго велікомѣченіка Гевргіа побѣдосца і ѡ тріста 18 ѡцзі і піша Іѡванче вѣнѣкъ попъ Ѳѣѡфіловъ ѡ гратъ скатъ азъ смірені Іерѡмена Харітѡнъ Архімадрітъ Совсі Братіа“ (Триод, Бигорска библиотека).

До разглеждания период не всеки има достъп до книгите, нито пък може да разбере писаното слово. Това дава основание да се приеме, че приписките върху най-ранните съхранявани в манастира старопечатни книги са дело на използващите ги по време на богослужения или на различни треби духовници. През XVIII в. обаче настъпва промяна на възприемането на *Словото*, което трябва да достигне до обикновените хора. Това намира най-ярко отражение в края на века чрез думите на поп Пунчо: „написахъ книгѣ сію на простаго ѡзика ради прости людіе“²³⁾. Словото става достъпно за миряните. От този момент, в който обикновеният човек се изкуши да остави някакъв спомен за себе си и да покаже, че и той някога е живял в рамките на обособено пространство и време, словото вече губи своята сакралност и до известна степен се „профа-

низира“, навлизайки във всекидневието на отделните хора (напр. чорбаджи Йован от с. Галичник, К. И. Григорий от същото село, Васил Танай, Богдан Зафировски, „папа“ Аврам, Йован Серафимов от с. Райчица).

Духовниците, които оставят приписки по използваните от тях книги, избягват да дават много информация за себе си. Те са наясно, че „подвигът е таен и в монашеството личността никога не върви преди делата“⁽²⁴⁾. Духовниците се открояват със своята скромност, която на моменти преминава дори в самоунижение с наличието на епитети като „смирений“, „недостойний“ и т.н.

Приписките са важни и с това, че осветляват десетки човешки животи и съдби, иначе забравени от официалния наратив. Ако в Големия исторически разказ обикновените хора са осъдени на „проклятието на сумарното“⁽²⁵⁾, то чрез тези приписки те възкръсват, напомняйки, че **и те все пак са живели някога**. Говорейки за разказването на миналото чрез биографичния метод, италианският историк Арналдо Момиляно изтъква, че „биографията може да представи всевъзможни проблеми в рамките на ясно определени граници“⁽²⁶⁾. Между биографиите и приписките не може да бъде поставян знак за равенство, защото последните разкриват на изследователите една сравнително малка част от битието на индивида. Въпреки това чрез тях – подобно на (авто)биографиите – човекът говори за душевните си терзания, за надеждите си и дори за себе си (оставяйки информация чий син е; от кое населено място е родом; какъв сан има; с какви финансови възможности разполага, за да закупи дадена книга; какво е важно за него). По този начин – подобно на биографиите, за които пише Момиляно, – се разкриват различни особености от живота на самия индивид и неговото време, което позволява на изследователите да потърсят специфичното в откъслечните сведения за съществуването на отделния човек и да открият личното (съ)преживяване в рамките на една обособена „микроструктура на обществото“, каквато представлява манастирът⁽²⁷⁾.

Пред изследователите се откроява един основен проблем: търсене на сведения за социалното битие на авторите на приписките, което може да се осъществи при прилагане на интердисциплинарния подход и във взаимодействие на историята с други науки, като антропологията, с нейните методи при изследването на културите на отделните общества.

Приписките разкриват социалната стратификация на обществото. От една страна, са епитропите (като например чорбаджи Йован от село Галичник), които имат финансовата възможност да си позволят да закупят епитропски тронове в близост до олтара, но и съзнанието и чувството за мисия да подпомагат набавянето на местните храмове и манастири с богослужебна литература: „Сѣа сѣла кѣрь папа Бѣтвеннаа кнѣга глѣголемаа Общѣкъ. На приложѣ чорбаѣѣ ѣвѣанъ. О село. Галичнѣкъ. станишовѣѣ въ нашъ манастирь. свѣти ѣоаннь. за своа душа спасѣнѣе и за родители еѣо ѣкоѣ кѣтъ кренанать. ѣ теа сто мѣсто да е проклетъ ѣ т ѣи (?) ѣѣѣ въносни и ѣ сѣго ѣѣанна крѣстила“ (Обща служба. Пророк Единомъ, л.

От друга страна са представени обикновените хора, чийто сенки надничат от своеобразните поменици на кориците на требниците, за да напомнят, че и те някога са живели. Те са поискали да бъдат записани, за да може свещеникът по време на Света литургия да измоли от Бога здраве и душевно спасение на тях и на техния дом: „(...) зойна / (...) георѣиа нико(...) / (...) мїлксє тасє / петкано нїкола / (...) хрїсто ѿома / (...) костїна георѣиа / (...) нїкола кпрїачо / (...) димитрїа кпрїако / (...) нїкола сїрмо / (...) а'голс іванъз / (...) трайко кпрїана / (...) іва[нъ] наоумъ / [п] етре нау[м] стан(...) / [с]тефанъ звезда (...) / (...) стойна воли(...) / (...) салтана мїха[илъ] (...) / (...) іоанке лонко / (...) спланъ стоанъ / (...) іоанъ сотиръ / е[в]стаѿіа іванс (...) / нїкола сотиръ нау[м](...) / кпрана анастасъ (...)” (Ирмологий. Москва. 1759, грѣб, предна корица); „Костандинъ Нїкола / Коста Кочо Тїранъ / Nsıo Гьргакїа Nako / Тїранъ“ (Ирмологий. Москва. 1759). Освен своите имена миряните искат да бъдат записани и имената на техните починали роднини, за които свещенослужителят трябва да се помоли за упокоение на душите им „в място светло, в място злачно, в място прохладно, където няма никаква болка, скръб и въздишка“: „Споменици оусопших / иванъ лисеро личералїл / кзманъ митро іаковъ нар / георѣиа тодор георе ма'крє / стоанъ іаковъ цвєто коло / иванъ валїло магда лонїса / стоано милано иванъ павно / неделко стоанъ іванъ сексал(...) / сидерс лгора костандинъ (...) / пантеленїмонъ сографина сограф / сїтон кзпо аврамъ рїдлі нов / слшїо спєро стонъ плїа мїхаїл / стїонъ ванє дьспа спшїо мїхаїл / (...) коста кзле мицо / цвєтко ани велико пепчинъ / а отдадо про петър петканъ / филїпъ ана саво ритъ великъ / нїкола (...) / (...) мїхаїл / георѣиа димитрїа мар / анастасъ митръ зота / косто (...) тасє (...)“ (Ирмологий. Москва. 1759); „Ѣ сегw маловременнагw и непостраннагw свѣта преселїхса во вѣчный животъ тѣмже молюся аще кто прочїтаетъ сію дшеспасїтелную книгу да ма споманє є бжтвенной лїтургїи“ (Триод, XVIII в. л. 16 – 9а). За записването в помениците обаче съществували специални условия. Както уточнява Иванка Гергова в своето изследване на „Боянският поменик“: „Изрично право на помен имат владетелите и архиереите (без непременно да са свързани със съответния храм), ктиторите, освен това се записват лица, които са допринесли за храма с труд или дарение. Името на всеки християнин може да бъде записано, ако даде определена сума и бъде одобрен от игумена на манастира и манастирския събор²⁸⁾“.

че дългоочакваното освобождение от чуждото владичество ще дойде благодарение на семейството на Александър II.

Нерешените проблеми...

Бигорската библиотека е една съкровищница, която може да разкрие пред новото поколение изследователи мястото на малкия човек в големите исторически процеси именно чрез приписките в старопечатните книги. Чрез съхраняваните книги се разкриват свързаните с т.нар. „Източен въпрос“ проблеми, касаещи намесата на Великите сили във вътрешнополитическия живот на Османската империя и нейното отражение в живота на обикновения човек, подхранвайки неговите очаквания за политическа еманципация и неговата надежда, че един ден ще се отърве от „проклятието на сумарното“.

Приписките ни дават сведения и за чувството за принадлежност към дадена общност на отделните индивиди от този ареал, за тяхната „етническа идентичност“⁽²⁹⁾ и за спецификата на този културен ареал през осемнадесетото и деветнадесетото столетие. За това помагат и запазените имена в помениците. Още Милетич, обръщайки внимание на личните имена в „кондиката“, пише: „Собственитѣ имена, понеже принадлежатъ всецѣло на мѣстното население отъ Дебърско, сѣ интересни, както ония, които сѣ общобългарски, извѣстни навредъ по България, сѣщо тѣй и немалко други, употрѣбавани главно въ тая най-далечна българска областъ, запазени отъ старобългарско врѣме, или пъкъ заимствувани отъ най-близката чужда срѣда. И фонетичната форма на имената не е безъ значение“⁽³⁰⁾. Изследователите трябва обаче да вземат предвид също мултиетническото и мултикултурното разнообразие на района в различните исторически периоди, изразено чрез присъствието на ромеи, сърби, албанци („арнаути“), българи, османци, македонци. Тази специфика се проследява и чрез приписките: например една приписка в „Миней“ (Биг. библи. инв. №16) свидетелства за установяването на сръбския режим във Вардарска Македония⁽³¹⁾.

Интересни въпроси също представляват и тези за открояването на отделните „географии“ на основата на приписките. Чрез тях може да се проследят „контактните зони“ на светата обител с други манастири, институции и обществени фигури в съответния период (напр. със Зографския манастир, с Лесновския манастир и т.н.): „Книгу Називаемою: Камень върѣ, усердствую Святому Монастырю Дебрекому, коего храмъ во имя Честнаго Претечи Крестителя Иоанна на общее прочитаваніе и въ пользу братьевъ – Маія 9го дня 1842 . Года – от еромонаха Манасія Атонскаго Зуграфскіи“ (Камень Веры, ч. III, Санкт-Петербург, 1840 г., л. 1б), „Книгу Называемую Каменѣ върѣ усердствую святому монастырю Дебрскому което храмъ во имя Честнаго Претечи Крестителя Иоанна на общее прочитаваніе и въ пользу братьевъ, маія 9го дня 1843 Года отъ еромонаха Манасія Атонскаго Зугравскіи“ (Камень Веры, ч. II, Санкт-Петербург, 1839 г., грѣб, предна корица).

В същото време, би трябвало да се потърси и контекстът на създаването на отделните контакти, вземайки предвид всички известни извори (като напр. писмото на бигорския игумен Арсений до проигумена на Зографския манастир Иларион от 1834 г.; множеството контакти на местното население със светогорския славянобългарски манастир и дори приемането на малка схима от хора от района, какъвто е примерът с Павел Василков Тризловски през 1842 г.). Освен това чрез приписките би било възможно да се допълни представата за контактите на местното население със заобикалящия го свят и дотъга му с новите идеи, допълвайки известието на Йордан Константинов от 1859 г., че „дебърските българи работеха в Цариград, Солун, Серес, Кавала, Драма“³²). В пространството на изброените важни имперски центрове се създава видимо добра възможност за осъществяване на контакти с други общности.

По този начин пред изследователите се оформя един кръг от нерешени на този етап въпроси, изискващи нов поглед към контекста на създаване на самите приписки и към отделните човешки съдби, за които те свидетелстват... Или както започва приписката в съхранявания в Бигорската библиотека Пендикостар: „Да се зидетъ...“! (л. 1б) **И те някога живяха...**

NOTES/ БЕЛЕЖКИ

1. Милетичъ, Л. (1918). Исторически и художествени паметници въ манастира Св. Иванъ Бигоръ. София, с. 1.
2. Грозданов, Цв. (1994). Свети Јован Бигорски во историјата на културата и уметноста на Македонија – В: Манастир „Свети Јован Бигорски“ / ред. Илиевски, П. Хр., Кр. Томовски, Цв. Грозданов. Скопје, с. 14.
3. Милетичъ, Л. Цит. съч., с. 5 – 6.
3. Вж Илиевски, Х., Томовски, Кр. & Грозданов, Цв. (ред.). (2015). Бигорски манастир: 20 години возобновено монаштво. Бигорски манастир; Манастир „Свети Јован Бигорски“. Скопје. 1994; Јеромонах Доситеј (Талески). Дипломска работа „Игумените на Бигорскиот манастир „Свети Јован Крстител“. Скопје. 2010 (науч. ред. проф. д-р Александар Трајановски) и т. н.
4. Поп-Атанасов, Г. (2015). Ракописната традиција на Бигорскиот манастир „Св. Јован Крстител“ – В: Бигорски манастир: 20 години возобновено монаштво. Бигорски манастир, с. 368 – 378.
5. Архитектура. Бигорски манастир. <<https://bigorski.org.mk/za-manastir/arhitektura/>>; Вж също Изгоря манастирът „Свети Йоан Бигорски“ в Македонија, <<http://bnr.bg/post/100012927/izgorya-manastiryt-sveti-ioan-bigorski-v-makedoniya>>, 16.10.2009.
6. Пенчева, Ж. (2015). Дисертация. Българските православни храмове през Възраждането. Благоевград, с. 391.

7. Дори и в наскоро излезли исторически и социологически изследвания могат да бъдат видени подписите на авторите, придружени с текст за подаряване на екземпляр от книгата им на Бигорската манастирска библиотека и /или на игумена архимандрит Партений.
8. По въпроса за възрожденските приписки е писано доста. Вж Кирилова, Р. (2013). Приписки в българските старопечатни книги: 1806 – 1878. София; Иванова, Св. (2014). Приписки в българските старопечатни книги // Библиотека: Списание за библиотечна теория и практика, 21/6, с. 81 – 90; Манолова-Николова, Н. (1999). Приписки и микроистория // Историческо бъдеще, 1 – 2, с. 214 – 225.
9. Цит. по Николовски, А. (1994). Проучвања и археолошки испитувања на манастирската црква – В: Манастир „Свети Јован Бигорски“. Скопје, с. 91.
10. Пак там, с. 87.
11. Пак там, с. 91.
12. За връзките на Русия с балканските държави вж. Мантран, Р. (1999). Началото на Източния въпрос (1774 – 1839) – В: История на Османската империя / ред. Мантран, Р. София, с. 433 – 471; Русия, Атон и Рилският манастир (XI – началото на XX в.): сборник документи (2016). Съст., прев. и комент. Николов, А. София; Стоянов, Ив. (2010). История на Българското възрождане. Велико Търново.; и др.
13. Пенчева, Ж. (2015). Български православни храмове през Възраждането. Велико Търново, с. 204.
14. Пак там, с. 247.
15. Снегаров, Ив. (1946). Кратка история на съвременните православни църкви (Българска, Руска и Сръбски). Т. II. София, с. 42.
16. За отношенията между Хабсбургската и Османската империя виж Първев, Ив. (1997). Балканите между две империи: Хабсбургската монархия и Османската държава (1683 – 1739). София.
17. Баръмова, М. (2014). Преводът като израз на могъщество. Хабсбургско-османските отношения и техните „транслационни схеми“, XVI – XVIII в. – В: *Realia Byzantino-Balcanica*: Сборник в чест на 60-годишнината на професор Христо Матанов. София, с. 555.
18. Венцейн, Ж. (1999). Балканските провинции – В: История на Османската империя / ред. Мантран, Р. София, с. 312
19. Јеромонах Доситеј Талески (2015). Игумените на Бигорскиот манастир „Свети Јован Крстител“ – В: Бигорски манастир: 20 години възобновено монаштво. Бигорски манастир, с. 347
20. Божилов, И. & Кожухаров, С. (ред.). (1987). Българската литература и книжнина през XIII век. София, с. 172.
21. Иванова, Кл. (съст.) (1986). Стара българска литература. Т. IV. Житиенписни творби. София, с. 486.

22. Поппунчов сборник, л. IIIб, Сигнатура: НБКМ 693.
23. Друмева, В. (2006). Монашеството по българските земи: кратко изследване въз основа на исторически и археологически проучвания. Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф“, с. 124.
24. Вж Ристович, М. (2013). Обикновени хора: приноси към историята. Благоевград, с. 9, 12.
25. Цитира се по Леви, Дж. (2008). Упражнения по микроистория. София, с. 51 – 52.
26. Вж също Маркова, М. (2014). Религиозност и локална култура – В: *Realia Byzantino-Balcanica*: Сборник в чест на 60-годишнината на професор Христо Матанов. София, с. 647; Вж. също и Божилов, Ив. (1983). Цар Симеон Велики (893 – 927): Златният век на Средновековна България. София, с. 76.
27. Гергова, Ив. (2011). Боянският поменик като свидетелство за историята на храма – В: *Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа* / ред. Пенкова, Б. София, с. 45.
28. See Smith, A. D. (2000). *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Hanover, p. 62, 64 – 77, quoted in Sophoulis, P. *Incorporating the Other: Shaping the Identity of the Christian Community in Early Medieval Bulgaria* // *Cyrrillomethodianum: Studies on the History of Greek-Slavic Relations*. XX (2015), p. 63.
30. Милетичъ, Л. Цит. съч., с. 22.
31. По същия въпрос вж. Милетичъ, Л. Цит. съч., с. 4
32. Константинов, Й. Х. Статистическо описание на Дебърска река в Стара България // *Цариградски вестник*, 412 (1.1.1859), с. 4.

“TO BE KNOWN”: THE OLD PRINT BOOKS IN THE LIBRARY OF THE MONASTERY OF SAINT JOVAN BIGORSKI

Abstract. The article analyzes the collection of old-printed books, which are kept in the Monastery of Saint Jovan Bigorski. These books are poorly researched in Macedonian and Bulgarian historiography. The focus is on the brief notes made in the margins of a book. They testify to the important role that the monastery had in the 17th-19th centuries. In addition these notes are a testimony to the lives of ordinary people which often leaving aside from the Big Narrative.

✉ **Mr. Kristiyan Kovachev, PhD student**
South-West University “Neofit Rilski”
66, Ivan Mihaylov St.
2700 Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail: kristiyan_kovachev@abv.bg